

Jurisprudential Legal Mechanisms Dealing with Economic Sanctions

Ilmaz Ali Nejad^{1*}

1. Assistant Professor, Department of Theology, Payame Noor University, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 23-43

Article history:

Received: 27 Mar 2022

Edition: 25 Apr 2022

Accepted: 27 Jun 2022

Published online: 24 Sep 2022

Keywords:

Economic Sanctions, Economic Corruption, Disruption of Economic Order, Hoarding

Corresponding Author:

Ilmaz Ali Nejad

Address:

Department of Theology, Payame Noor University, Iran.

Orchid Code:

0000-0002-3933-4521

Tel:

09148439903

Email:

elnaz_alineghad.pnu@pnu.ac.ir

ABSTRACT

Background and Aim: Economic sanctions are one of the major problems and challenges in Iran that have negative impacts on different aspects of society, and coping with its consequences is one of the basic and important issues that should be studied. In this paper, an attempt has been made to examine the jurisprudential legal mechanisms for coping with economic sanctions.

Materials and Methods: The present paper is analytical-descriptive and library method is used.

Ethical considerations: In this paper, the originality of the texts, honesty and trustworthiness have been observed.

Results: The findings of the research show that there is no special approach in dealing with economic sanctions in jurisprudential sources, and to understand the jurisprudential views in this regard, it is necessary to use the general economic principles of jurisprudence, which implies a sound economy. From this view, coping with hoarding, underselling, bribery and economic corruption are among the most important mechanisms that, as components of a sound economy, are effective in creating a platform and mechanisms to counter economic sanctions. From a legal point of view, dealing with economic disorder and money laundering, monitoring financial and economic activities, and coping with smuggling of goods and currency play an important role in achieving a sound economy and creating a suitable environment for production, and therefore in countering economic sanctions.

Conclusion: From a legal point of view, the mentioned solutions have been considered by the legislator, but it is necessary to eliminate the existing legal shortcomings and monitor financial and economic activities to help production more than before.

Cite this article as:

Ali Nejad I. Jurisprudential Legal Mechanisms Dealing with Economic Sanctions. *Economic Jurisprudence Studies*. 2022; 4(3):23-43.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره چهارم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۱

سازوکارهای فقهی حقوقی مقابله با تحریم‌های اقتصادی

ایلناز علی نژاد^{۱*}

۱. استادیار گروه الهیات، دانشگاه پیام نور، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: تحریم‌های اقتصادی از مسائل و چالش‌های اساسی فراروی ایران است که بر ابعاد مختلف زیست جامعه تأثیرات منفی بر جای گذاشته و مقابله با پیامدهای آن از موضوعات اساسی و مهمی است که نیازمند تحقیق و بررسی است. در این مقاله تلاش شده به بررسی سازوکارهای فقهی حقوقی مقابله با تحریم‌های اقتصادی پرداخته شود.

مواد و روش‌ها: مقاله حاضر توصیفی - تحلیلی بوده و از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

ملاحظات اخلاقی: در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق حاکیست در منابع فقهی رویکرد ویژه‌ای در خصوص مقابله با تحریم اقتصادی به چشم نمی‌خورد و به‌منظور شناخت دیدگاه‌های فقهی در این خصوص لازم است از اصول کلی اقتصادی مورد تأکید فقه که بر اقتصاد سالم دلالت دارد بهره گرفت. از این منظر، مقابله با احتکار، رشوه و فساد اقتصادی از مهم‌ترین سازوکارهایی است که به‌عنوان مؤلفه‌های اقتصاد سالم، در ایجاد بستر و سازوکارهای مقابله با تحریم‌های اقتصادی تأثیرگذار است. از منظر حقوقی نیز مبارزه با اخلال در نظم اقتصادی و پولشویی، نظارت بر فعالیت‌های مالی و اقتصادی و مبارزه با قاچاق کالا و ارز باعث ایجاد اقتصاد سالم و رونق تولید شده و لذا در مقابله با تحریم‌های اقتصادی نقشی مهمی دارد، زیرا هدف تحریم‌ها از بین برد تولید است.

نتیجه: راهکارهای مورد اشاره مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته است اما لازم است نواقص قانونی موجود رفع و نظارت بر فعالیت‌های مالی و اقتصادی در راستای کمک به تولید بیش‌ازپیش مورد توجه قرار گیرد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۲۳-۴۳

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۰۷

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۲/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۷/۰۲

واژگان کلیدی:

تحریم اقتصادی، فساد اقتصادی، اخلال در نظم اقتصادی، احتکار.

نویسنده مسوول:

ایلناز علی نژاد

آدرس پستی:

ایران، دانشگاه پیام نور، گروه الهیات.

تلفن:

۰۹۱۴۸۴۳۹۹۰۳

کد ارکید:

0000-0002-3933-4521

پست الکترونیک:

elnaz_alineghad.pnu@pnu.ac.ir

۱. مقدمه

تحریم اقتصادی و تحریم‌های تبعی آن علیه دولت اسلامی هرچند در تاریخ سابقه دارد ولیکن به این دلیل که در رویه‌ی سیاسی نظام جدید بین‌الملل رونق زیادی پیدا نموده است، همواره حکومت اسلامی را با چالش‌های جدی مواجه نموده است. توقیف اموال و دارایی‌های افراد و سازمان‌های کشور که مستقیماً در اقتصاد و منابع مالی تأثیر منفی دارد؛ تحریم در صادرات و واردات و سرمایه‌گذاری که در واقع اصلی‌ترین بخش شکوفایی اقتصاد یعنی مبادلات و تعاملات را تحت تأثیر قرار می‌دهد و بازار عرضه محصولات و منابع تأمین مایحتاج اولیه را از دسترس خارج می‌کند؛ تحریم دانش و تکنولوژی که مهم‌ترین ابزار افزایش زیرساخت‌های قدرت اقتصادی هر کشور در سطح جهانی است را با مشکل مواجه می‌کند؛ تحریم‌های بانکی که شرط لازم برای هرگونه فعالیت اقتصادی است را مختل می‌کند چرا که اولین ابزار در معاملات اقتصادی منابع ارزی قوی و تسهیل‌کننده و قابل دسترس است و تحریم بانکی یعنی اسقاط اعتبار بانک‌های کشور تحریم‌شونده و به رسمیت نشناختن ارز آن کشور که مشکلات عدیده‌ای برای تبدیل پول به وجود می‌آورد و ارزش ارز کشور را وابسته به ارزش پولی دیگر کشورها می‌کند (متقی، ۱۳۷۹، ۵۳). علاوه بر این، تحریم‌های اقتصادی از ثبات اقتصاد داخلی نیز می‌کاهد و قدرت تصمیم‌گیری در زمینه برنامه‌ریزی کلان و خرد را دشوار می‌کند و مسائلی همچون بیکاری، تورم، تعطیلی صنایع و شرکت‌های کوچک و رکود در صنایع بزرگی را

ایجاد می‌کند. در ادامه این روند میل به فعالیت‌های زودبازده اقتصادی جای اقدامات اقتصادی تولیدی و ثمربخش و بلندمدت را می‌گیرد و اصطلاحاً حباب در سیستم اقتصادی ایجاد می‌گردد (فدائی و درخشان، ۱۳۹۴، ۱۳۰). بر همین اساس، مقابله با تحریم اقتصادی به‌عنوان تهدیدی برای خرده نظام‌های اسلام و به‌تبع آن اصل اسلام نیز حائز اهمیت است. مقابله با این تحریم‌ها راهکارها و راهبردهای متعددی را اقتضا می‌کند که این موارد باید در قالب مجاری فقهی به امضای شارع مقدس برسد. به‌ویژه که در اسلام برای تشکیل حکومت و تدبیر در همه شئون آن برنامه وجود دارد (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ۱۱). و واژگانی نظیر امامت، خلافت، ملک، ولایت، اولوالامر، کم و بیعت و... در قرآن مرتبط با آن آمده است (عبدالباقی، ۱۳۹۷؛ طباطبائی، ۱۳۴۱، ۱، ۸۰؛ موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ۳۳-۲۶؛ منتظری، ۱۴۰۹، ۱، ۵۰۱-۵۰۰). در خصوص تحریم‌های اقتصادی تألیفات متعددی انجام شده است: نجس سادات حسینی، در مقاله‌ای به بررسی نقش تحریم‌های اقتصادی بر امنیت ملی ایران پرداخته است (حسینی، ۱۳۹۹) محمد فرج‌اله‌زاده نیز در مقاله‌ای آراء، نظرات و رهنمودهای حضرت امام خمینی (ره) در زمینه مقابله با تحریم‌های اقتصادی را تحلیل کرده است (فرج‌اله‌زاده، ۱۳۹۸) همچنین، وحیده غلامی و الهام امین‌زاده، در مقاله‌ای، رویکرد فعال در مقابله با پیامدهای تحریم‌های اقتصادی در قراردادهای تجاریرا مورد بررسی قرار داده است (غلامی و امین‌زاده، ۱۳۹۳) اما سازوکارهای فقهی حقوقی

بستر و سازوکارهای مقابله با تحریم‌های اقتصادی تأثیرگذار است. از منظر حقوقی نیز مبارزه با اخلال در نظم اقتصادی و پولشویی، نظارت بر فعالیت‌های مالی و اقتصادی و مبارزه با قاچاق کالا و ارز در تحقق اقتصاد سالم و ایجاد بستر مناسب تولید و لذا مقابله با تحریم‌های اقتصادی نقشی مهمی دارد.

۵. بحث

۵-۱. تحریم اقتصادی

تحریم در لغت مصدر از ماده «حرم یحرم» به معنی منع کردن، بازداشتن و جلوگیری نمودن آمده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۲۲۹؛ ناصرعلی، ۱۳۸۷، ۱۸۴؛ عمید، ۱۳۷۵، ۲۱۶). تحریم در اصطلاح فقهی، در برابر تحلیل قرار دارد و به معنی حرام قرار دادن چیزی است. چون تحریم مانند تحلیل مربوط به افعال مکلفین است، قطعاً منشأ او مفاسد واقعی است همان‌گونه که منشأ تحلیل مصالح واقعی است. به همین خاطر، تحریم و تحلیل از شئون شارع مقدس است (هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۶، ۲، ۳۷۲). اقتصاد مصدر «اقتصاد یقتصد» از ثلاثی مجرد «قتصد» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۶۷۲) و به معنی میانه‌روی و تعادل داشتن در دخل و خرج، و مدیریت و تدبیر منزل و رهبری امور مالی در مرز بین اسراف و تقطیر است» (حسینی واسطی، ۱۴۱۴، ۵، ۱۹۰؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ۳، ۳۵۳). تعریف‌های متعددی برای اقتصاد بیان شده است که می‌توان نقطه مشترک همه تعریف‌ها را در علم اقتصاد در یک جمله به صورت زیر بیان نمود: اقتصاد عبارت است از: «تولید کالاهای باارزش و

مقابله با تحریم‌های اقتصادی چندان مورد توجه قرار نگرفته است. در مقاله حاضر تلاش شده به این مهم پرداخته شود که سازوکارهای فقهی حقوقی مقابله با تحریم‌های اقتصادی چیست؟ فرضیه مقاله نیز بدین شکل قابل طرح است که «مبارزه با فساد مالی، اجرای عدالت، شایسته‌سالاری، مبارزه با احتکار و گرانفروشی، نظارت مالی و مقابله با جرایم برهم‌زننده تعادل اقتصادی مهمترین سازوکاری فقهی حقوقی مبارزه با تحریم‌های اقتصادی است». به منظور بررسی و پاسخ به سؤال مورد اشاره ابتدا، مفهوم تحریم اقتصادی بیان شده و سپس از راهکارهای فقهی و حقوقی بحث شده است.

۲. مواد و روش‌ها

مقاله حاضر توصیفی - تحلیلی بوده و از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

۴. یافته‌ها

یافته‌های تحقیق حاکیست در منابع فقهی رویکرد ویژه‌ای در خصوص مقابله با تحریم اقتصادی به چشم نمی‌خورد و به‌منظور شناخت دیدگاه‌های فقهی در این خصوص لازم است از اصول کلی اقتصادی مورد تأکید فقه که بر اقتصاد سالم دلالت دارد بهره گرفت. از این منظر، مقابله با احتکار، رشوه و فساد اقتصادی از مهم‌ترین سازوکارهایی است که به‌عنوان مؤلفه‌های اقتصاد سالم، در ایجاد

که به دولت تحریم‌کننده اجازه می‌دهد که خشم خود را در قبال برخی اعمال خاص ابراز و رفتار دولت هدف را تغییر دهد یا به تعبیر دیگر استقلال و حاکمیت یک کشور را به چالش بکشد» (کگلی و آرویتکف، ۱۳۸۴، ۱۴۶). تحریم‌های اقتصادی وسیله و ابزاری است برای ارتقاء منافع سیاست خارجی یک کشور. این ابزار در میانه طیفی قرار دارد که در یک طرف آن، خشن‌ترین رفتار، تندترین اعمال و سخت‌ترین اقدامات قهرآمیز مانند: توسل به نیروی نظامی قرار دارد و در سوی دیگر طیف تدابیر دیپلماتیک، اخراج دیپلمات‌ها، احضار سفیر، اعتراض رسمی دیپلماتیک و به تعلیق درآوردن مبادلات مالی و فرهنگی (علیخانی، ۱۳۸۴، ۳۳). بنابراین تحریم اقتصادی به هر نوعی تعریف شود برای مقابله با آن راهکارهایی باید ارائه شود تا برون‌رفت از آن تحریم‌ها تضمین شود.

۵-۲. راهکارهای فقهی

منابع فقهی به صورت مستقیم و ویژه به راهکارهای مقابله با تحریم‌های اقتصادی پرداخته‌اند. اما حکومت اسلامی براساس فلسفه‌ی وجودی خود وظایفی متعددی در آموزه‌های دینی دارد که خطمشی حکومت را تعیین می‌کند. در شرایط تحریم اقتصادی برخی از این وظایف توسعه می‌یابند و یا به نحوی دیگر تعریف می‌شوند و یا اینکه در اولویت‌های شرح وظایف حکومت تفاوت ایجاد می‌کنند. در این قسمت تلاش شده به بررسی مهمترین راهکارهایی که می‌توان از مطالعه منابع فقهی در این خصوص ارایه کرد، پرداخته شود.

توزیع نمودن آن در بین مردم». همان‌گونه که علم اقتصاد به مطالعه و تحقیق در نحوه‌ی استفاده نمودن از منابع، می‌پردازد: «علم اقتصاد مطالعه چگونگی استفاده از منابع کمیاب جامعه به‌منظور تولید کالاهای باارزش و توزیع آن بین افراد مختلف است» (هاؤس نور و ساموئلسون، ۱۳۸۴، ۶). به عبارت کامل‌تر، بررسی روش‌های مختلف باهدف به کار بردن منابع کمیاب و محدود جامعه به‌منظور ارضاء و تأمین هرچه بیشتر و بهتر خواسته‌ها و نیازهای نامحدود افراد جامعه در علم اقتصاد انجام می‌گیرد (نجفی و نبی‌زاده، ۱۳۸۲، ۹۲). شهید صدر می‌فرماید: «اما اقتصاد اسلامی مکتبی است که راه‌های سازمان‌دهی زندگی اقتصادی در چارچوب شریعت در آن آشکار می‌شود؛ زیرا این مکتب دارای پشتوانه فکری از اندیشه‌های اخلاقی اسلامی و اندیشه‌های اقتصادی علمی یا تاریخی است» (صدر، ۱۳۸۹، ۹). یا به تعبیر دیگر: «اقتصاد اسلامی به نظامی گفته می‌شود که توزیع ثروت و درآمد را میان همه افراد جامعه سامان می‌دهد و امکان کسب درآمد و بهره‌مندی از آن را فراهم می‌سازد» (عربی، ۱۹۸۳، ۲۱). تحریم اقتصادی عبارت است از «هرگونه ممانعتی که از طرف یک دولت نسبت به تجارت یا حمل‌ونقل وضع شود» (آقابخشی و افشاری راد، ۱۳۸۳، ۲۱۳). همچنین تحریم اقتصادی عبارت است: «از اقدامات عامدانه حکومت برای واردکردن محرومیت اقتصادی بر دولت یا جامعه هدف، از طریق محدودیت یا توقف روابط اقتصادی معمول، که اغلب به‌عنوان جانشینی برای استفاده از قدرت نظامی محسوب می‌گردد،

۵-۲-۱. مبارزه با فساد اقتصادی

حکومت باید در جاهایی که لازم است در امور اقتصادی مردم دخالت کند (خمینی، ۱۳۶۳، ۲، ۴۸۸). حکومت در مواردی که ثبات و بسترسازی برای پیشرفت اقتصادی ایجاد کند و جامعه را به رفاه معیشتی نسبی برساند واجب است (مالک، ۱۳۸۲، ۵۰). در روایت با این تعبیر آمده است که... و تقوم أسواقکم ... [با بودن زمامدار]، بازارهای شما ثبات می‌یابد (باباپور، ۱۳۸۰، ۳۱). این ثبات و قوام که در روایت آمده است در موارد مختلفی قابل تطبیق است. از جمله در مواردی که احقاق حقی در میان باشد. این احقاق و استیفای حق می‌تواند حق عمومی یک جامعه باشد یا حق شخصی افراد باشد (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۳، ۳۵۹). در این زمینه تلاش برای مبارزه با فساد اقتصادی و رانت و ویژه‌خواری از واجبات مهم است که بر عهده حکومت است. در دوران تحریم اقتصادی برای دور زدن تحریم ساختارشکنی‌های زیادی از روی ضرورت انجام می‌پذیرد. این ساختارشکنی هم در عرصه‌ی روابط اقتصادی خارجی اجتناب‌ناپذیر است و هم مقدماتی که در داخل دولت اسلامی برای آن تدارک دیده می‌شود. اساساً ساختارشکنی چه از روی ضرورت باشد و یا از روی ضعف نوعی آزادی بی‌قیدوبند به همراه خود دارد. اولین آفت این موضوع بروز و گسترش فساد اقتصادی است. لذا ضرورتاً باید برای مقابله با فساد برنامه‌ای ویژه مطابق این برهه تعریف شود. اساساً فساد در هر زمینه‌ای باعث زوال اهداف و ناکارآمد شدن ابزارهای تحقق اهداف می‌شود. در زمینه اقتصادی

این حساسیت بالاتر است زیرا اولاً برنامه‌های اقتصادی برای تحقق نیازمند طراحی راهبردهای دقیق هستند که فساد اقتصادی بی‌شک این دقت در طراحی را خدشه‌دار خواهد کرد، ثانیاً فساد در اقتصاد می‌تواند به فساد فرهنگی، سیاسی و اجتماعی دامن بزند و ثالثاً اینکه معمولاً موجبات فساد اقتصادی فساد در زمینه‌های دیگر است. بارزترین نوع و مقدمه‌ی فساد در اقتصاد انحصارطلبی است. معادل عربی انحصارطلبی، واژه «استثنار» و به معنای «مقدم داشتن خود یا وابستگان و هواداران خود بر دیگران در تأمین نیازها و خواست‌ها» است (ابن منظور، ۱۴۱۰، ۸). نکته قابل توجه اینکه انحصارطلبی ممکن است دو شکل داشته باشد: الف) انحصاری که تجاوز به حقوق دیگران نیست و تنها اقدامی است برخلاف این‌ها که ارزشی اخلاقی است؛ ب) انحصاری که افزون بر مخالف بودن با این‌ها، تجاوز به حقوق دیگران نیز هست (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۲۰۸). ساختار انحصاری قدرت در دولت‌ها به عوامل حاکمیت امکان مداخله خودسرانه در فعالیت‌های اقتصادی را می‌دهد (محمدی، ۱۳۸۲، ۲۴۱). دسترسی به اطلاعات رانتی و طبقه‌بندی‌شده در کنار قدرت مذکور و در صورت غفلت دستگاه‌های نظارتی معمولاً فساد اقتصادی را به بار می‌آورد. لذا سطح اختیارات و میزان شفافیت و تفکیک حیطة مسئولیت مسئولین مستقیماً در فساد مالی تأثیرگذار است. به هر حال به لحاظ وظیفه حکومت در این زمینه شاخصی از سوی امیر مؤمنان (ع) ارائه شده است؛ ایشان در فرمایشی

اشاره، برخی دلیل حرمت رشوه را هر دو نوع اجماع دانسته‌اند (ذو المجدین، ۱۳۶۶، ۳۷). مرحوم آشتیانی نیز رشوه را مطلقاً حرام می‌داند، هر چند تحصیل حق متوقف بر آن باشد (آشتیانی، ۱۳۶۲، ۳۸). به نظر می‌رسد علاوه بر نفی ضرر و حرج، ادله اضطراب هم می‌تواند مانع حرمت رشوه باشد (محسنی دهکلانی و همکاران، ۱۳۹۲، ۱۳۴). از دیدگاه شیخ انصاری ملاک در تشخیص باطل، فهم عرف است. هرچه را عرف باطل بداند مصداق اکل مال به باطل می‌باشد. برخلاف برخی از فقها که قائل به باطل شرعی در این قاعده هستند. البته در مواردی که بین فهم عرف و فهم شرع تفاوت باشد، باید نظر شرع، مقدم داشته شود (انصاری، ۱۳۸۶، ۵، ۲۰). اکثر فقها در ذکر ادله حرمت رشوه نامی از عقل به میان نیاورده‌اند، ولی در ضمن مطالبشان، درک قبح رشوه را عقلی می‌دانند صاحب جواهر می‌گوید: «رشوه چیزی است که نفس پاک و عقل خواستار دوری از آن است» (نجفی، ۱۳۹۴، ۲۲، ۱۴۸). زیرا علاوه بر به هم زدن مجاری عادی امور، باعث تجری افراد، بیهودگی و ناکارآمدی نظام اقتصادی می‌شود. فساد اقتصادی دارای ابعاد و مصادیق متعددی است که مبارزه با این مصادیق در زمان تحریم در راستای تحقق اقتصاد سالم و قوی ضروری است. فساد اقتصادی باعث اخلال در نظام اقتصادی کشور می‌شود.

۵-۲-۲. اجرای عدالت

اجرای عدالت اقتصادی و دخالت در تحقق این امر نیز از وظایف حکومت اسلامی است. انجام این

مالک اشتر را از انحصارطلبی اطرافیان منع می‌کند و می‌فرماید: «و ایاک و الاستئثار بما الناس فیه اسوه» (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ۴۴۴) رو بپرهیز از آنکه به خود اختصاص دهی، چیزی را که همگان را در آن حقی هست.» برخوردار امیر مؤمنان با جریان‌های انحصارطلب (معاویه و عوامل حکومت شام) قابل تأمل و یک الگوی رفتاری مناسب است: «اینک همت بر آن گماشته‌ایم که بر سر آن گروه بتازیم که در میان بندگان خدا برخلاف آنچه خداوند وحی فرموده رفتار کردند، عواید عمومی را به انحصار خود درآوردند...» (قحف منذر، ۱۳۸۴، ۱۴۷).

مواردی چون رشاه و ارتشاء، اخلال در نظام پولی و ارزی، اخلال در امر توزیع مایحتاج عمومی و اخلال در نظام تولیدی کشور، جرائم مالیاتی و اخذی، تقلب و کلاهبرداری، خیانت در امانت و طیف وسیعی از جرائم را دربرمی‌گیرد (مقیم، ۱۳۹۶، ۷۵۷۳) که باعث صدمه به اقتصاد کشور به ویژه در زمان تحریم‌های اقتصادی می‌شود. همان‌گونه اشاره شد رشوه از جمله مصادیق فساد اقتصادی است. در فقه بر مبارزه با رشوه تأکید شده است. شیخ انصاری می‌گوید: «رشوه حرام است و کتاب و سنت بر حرام بودن آن دلالت می‌کند» (انصاری، ۱۳۸۶، ۱۱۸). از دید برخی از فقها اگر راشی برای احقاق حق واقعی خود رشوه دهد و تنها راه رسیدن به حق هم رشوه باشد اقدامش حرام نیست، در حالی که عمل مرتشی در این حالت حرام است (حر عاملی، ۱۳۸۳، ۱۸، ۱۶۲؛ نجفی، ۱۳۹۴، ۴، ۱۳۱؛ جبعی عاملی، ۱۳۸۷، ۳، ۷۹). در مقابل نظر مورد

وظیفه بیانگر میزان اختیارات حکومت در اقتصاد جامعه‌ی اسلامی نیز هست. تحقق عدالت یک آرمان دور از دسترس نبوده و هدف مقدس همه پیامبران و امامان بود. تأکید فراوان شارع و غیر قابل لغو بودن آن نشان از امکان عملیاتی شدن عدالت می‌شمارد (حکیمی، ۱۳۶۸، ۵، ۲۹۸) اجرای عدالت در رویدادهای تاریخی زیادی از ائمه‌ی معصومین (ع) دیده شده است. رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم ثروت‌های عمومی را یکسان در اختیار مردم گذاشت. همه را در بهره‌گیری از آتش، آب و چراگاه مساوی قرار داد (نوری، ۱۴۰۸، ۱۷، ۱۱۴). از مهم‌ترین مصادیق عدالت اقتصادی در شرایط تحریم که ظرفیت‌ها و فرصت‌ها در امور اقتصادی محدود است می‌توان به عدالت در اعطای فرصت‌ها و تسهیلات و مشاغل اشاره نمود. البته ملاکی باید برای اعطای این فرصت‌ها موجود باشد تا حکومت به اشتباه و گناه نیفتد (نوری، ۱۴۰۸، ۱۷، ۱۱۱). و نقل است «بازار مسلمانان، همچون مسجد آنان است. هرکس زودتر بساط خود را در جایی از بازار بگستراند، به استفاده از آن تا شبانگاه، سزاوارتر است» (بیهقی، ۱۴۱۹، ۹، ۹۰). بنابراین هرکس در کسب روزی پیشی بگیرد، به برخورداری از آن سزاوارتر است، این مورد موجب پویایی و نوعی رقابت حسنه در بین مردم خواهد شد و به توسعه کشور و همچنین استحکام اقتصاد در برابر تهدیدات دشمنان نیز منجر می‌گردد. البته این نکته قابل ذکر است که این روایت نوعی نفی انحصارگرایی نیز می‌کند که در شرایط تحریم رعایت آن اهمیت بیشتری می‌کند، زیرا در روایت

قید شده است تا "شامگاه" که دال بر این است که انحصار و بهره‌کشی دائمی از فرصت‌ها ممنوع است و به دیگران نیز باید فرصت رقابت داد و این بر عهده‌ی حکومت است که شرایط مذکور را فراهم کند. در شرایط تحریم اقتصادی دامنه‌ی آزادی و اختیار کارهای اقتصادی کاهش می‌یابد و همچنین هر نوع کار اقتصادی از هرکسی برنمی‌آید و بر این اساس میزان آسیب‌پذیری اقتصادی در میان اقشار مختلف متفاوت خواهد بود. تبعیض بین افراد در آن هنگام که به صلاح هر دو و همچنین جامعه باشد جایز است. حتی به نظر می‌رسد اگر شرایط به حالت بحرانی برسد می‌توان به الزام در تبعیض هم معتقد بود. اصولاً صلاح اقشار توانمند و غیرتوانمند و حتی ضعیف به هم گره خورده است و لزوماً این‌گونه نیست که صلاح یکی نفی منفعت دیگری باشد. اگر در مورد اقشار ضعیف‌تر قائل به تبعیض مثبت شویم یعنی برای آنان تسهیلات ویژه‌تری در نظر بگیریم تا به سطح مطلوبی از معیشت برسند درنهایت به سود توانگران نیز هست، چراکه در جامعه توانمند امکان عرضه‌ی تولیدات و خدمات اقتصادی بهتر وجود دارد.

۵-۲-۳. شایسته‌سالاری در مدیریت امور

یکی از وظایف حکومت به‌طور کلی و بخصوص در شرایط تحریم اقتصادی سعی در شایسته‌سالاری است. شایستگی افراد مستخدم در دستگاه حاکمیت به‌طور مستقیم بر عملکرد آن تأثیرگذار است. مرحوم مجلسی گوید: «ریاست بد و خوب دارد، هر منصب شرعی که مقصود رئیس دلسوزی

برای مردم و جلوگیری از فساد و منکرات باشد، و این ریاست واجب کفائی و گاهی واجب عینی است و ریاست مذموم و ناپسند آن است که شخص رئیس از منصبش سوءاستفاده کند و مقصودش به دست آوردن اغراض پست دنیا باشد و این اخبار بر وجوه مذمومه و ناپسند آن حمل شود» (کلینی، ۱۳۶۹، ۳، ۴۴۷). امام علی (ع) خطاب به مالک اشتر دو ویژگی را در انتخاب کارگران و مدیران گوشزد می‌کند: «بر سر هر یک از کارهایت از میان آنان رئیسی برگمار، کسی که کارهای بزرگ مغلوبش نسازد و تراکم آن‌ها پریشانش ننماید. سپس حالات نهانی آنان را واری کن. به پیام‌ها و نامه‌های ارسالی آنان که توسط پیک به دست تو می‌رسد رسیدگی کن و بین حاجتمندانشان چگونگی و تا چه اندازه از والی و امام و حجت خویش حرف‌شنوی دارند» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ۲۰۷). امیر مؤمنان همچنین افرادی که قبلاً به شرارت عادت یافته‌اند را لایق منصب حکومتی نمی‌دانند و می‌فرمایند: «بدترین وزرای تو کسانی هستند که پیش از تو وزیر و همکار زمامداران ظالم بوده‌اند» (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ۴۳۰).

بر این اساس می‌توان گفت شایسته‌سالاری در حکومت اسلامی دو شاخصه دارد: تخصص و توانایی، تعهد توأم باتقوا. فقدان هر یک از این موارد موجبات ناکارآمدی و همچنین فساد اقتصادی را فراهم می‌کند. عدم تعهد و تقوا نداشتن قیدوبند در رفتارها را ناشی می‌شود که مولد فساد است و عدم تخصص نیز باعث سوءاستفاده مفسدان از

دست‌اندرکاران حکومتی خواهد شد. عدم شایسته‌سالاری باعث انحراف و فساد در دستگاه‌ها می‌گردد که نتایج آن را امام خمینی این‌گونه تصویر می‌کند: «اما آن روزی که انحراف در مجلس و دولت پیدا شد، انحراف از حیث قدرت‌طلبی و از حیث مال‌طلبی، آن روز باید بدانیم که علامت اینکه شکست بخوریم خودنمایی کرده است» (موسوی خمینی، ۱۳۸۵، ۱۶، ۲۳). یکی از عوامل تأثیرگذار در تشدید تأثیرات منفی تحریم‌های اقتصادی بی‌توجهی به یکی از مهم‌ترین و دیرپاترین مطالبات و خواسته‌های عموم مردم و نخبگان یعنی شایسته‌سالاری است. دو چالش بزرگ دولت‌ها در تاریخ معاصر ایران در رابطه با اقتصاد سیاسی یعنی فساد و تورم در عین خلاء مدیریت شایسته، هنگامی برجسته‌تر می‌شود که معضلات خطرناکی از جمله افزایش بیکاری، تورم، تضاد طبقاتی و شکاف درآمدی، ازدیاد فرودستان در اثر افزایش فاصله بین دهک‌های اقتصادی بالا و پایین، تنزل سطح رفاه و رضایتمندی عمومی و مهم‌تر از همه، احساس محرومیت حاصل از بی‌عدالتی یا نقص در توزیع درآمدها، تأمین رفاه و سعادت شهروندان توسط دولت‌ها را در کنار مسائلی از قبیل رسوایی‌های مرتبط با حقوق‌های نجومی، فرصت‌های نابرابر و رانت‌ها برای صاحبان قدرت یا بستگان و نزدیکان آن‌ها، اختلاس‌های پی در پی در سطوح مختلف در بخش‌های دولتی یا غیردولتی و از این قبیل قرار داد. این حقایق باعث می‌شود ضرورت استفاده و استمداد دولت از اندیشمندان و صاحب‌نظران جهت آسیب‌شناسی به

منظور شناخت مشکلات و ارائه راهکار برای آن‌ها یا به عبارت دیگر، ضرورت مهندسی اجتماعی معطوف به خیر عمومی، بیش از پیش اهمیت یابد و به لازمه مبرم بقای سیاسی دولت‌ها بدل شود.

۵-۲-۴. مبارزه با احتکار و گران‌فروشی

استقلال و قوت و هماهنگی دستگاه‌های نظارتی نیز از شاخص‌های حکومت اسلامی در این زمینه باید باشد. در عرصه اقتصاد سیاسی باید این سؤال مطرح باشد که چه نهادها، قواعد بازی، ساختارهای قانونی و چه مکانیسم‌هایی باید نظارتی باشد که دولت خواسته یا ناخواسته نتواند ساختار ناکارآمدی را حاکم کند که محصول فساد اقتصادی و سایر معضلات اقتصادی باشد (دادگر، ۱۳۹۰، ۱۱۵). درخور توجه است که دستگاه‌های نظارتی چه از لحاظ ساختار رسیدگی و چه از لحاظ دست‌اندرکاران باید مستقل از سیستم مدیریت اقتصادی باشند و ذینفع نباشند تا امر نظارت توأم با آزادگی و به دور از لحاظ شدن رانت‌ها صورت پذیرد. سیره پیامبر اعظم به‌گونه‌ای بوده که وساطت ذی‌نفوذان و تسامح را در این زمینه‌ها نکوهش می‌کرده است. ایشان در پی وساطت عده‌ای برای عدم اجرای حد در مورد زنی این‌گونه موضع می‌گیرند: «آنان که پیش از شما بودند، تنها به سبب چنین تبعیض‌هایی هلاک شدند؛ زیرا حدود را بر ناتوانان اجرا می‌کردند و قدرتمندان را رها می‌ساختند» (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۲). امیرالمؤمنین در نظارت و برخورد با مفسدان و بخصوص مسئولان تسامح نداشته‌اند و تأکید

داشته‌اند: «از همکاران نزدیکت سخت مراقبت کن و اگر یکی از آنان دست به خیانت زد، او را کیفر کن و اموالی که در اختیار دارد از او باز پس گیر و او را خوار و خیانت‌کار شمار» (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴، ۴۳۶). عدم هماهنگی و همکاری قوا با یکدیگر بستر فریب و پنهان‌کاری را در رویه‌های اقتصادی فراهم می‌کند، همچنین از انسجام و دقت در مراقبت‌های پیشگیرانه از فساد اقتصادی جلوگیری می‌کند. نتیجه‌ی همه‌ی این‌ها سوءتدبیر در برنامه‌ریزی و اقدام در سیاست‌های مقابله با تحریم است.

یکی از ابعاد نظارت در شرایط تحریم مقابله با احتکار است. در شرایط تحریم اقتصادی احتکار به شدت به بدنه‌ی اقتصاد جامعه اسلامی ضربه می‌زند و همچنین دولت اسلامی را با مخاطره، بحران، فشار و سوءتدبیر مواجه می‌کند. «دخالت حکومت در جلوگیری از احتکار عقلاً بر حکومت واجب است، هرچند روایات و سیره معصومین (ع) نیز مؤید آن است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۷، ۴۲۶؛ بیهقی، ۱۴۱۹، ۹، ۳۵۴). نقل است «از احتکار جلوگیری کن که رسول خدا از آن نهی فرمود... و هرگاه کسی بعد از نهی تو، به احتکار دست زد، وی را کیفر کن» (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱۷، ۴۲۹؛ فیض الاسلام، ۱۳۶۵، ۵، ۱۰۱۷). پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید: «محتکر از رحمت خدا به دور است» (کلینی، ۱۴۰۷، ۵، ۱۶۵). و «کسی که در بازار ما دست به احتکار زند به‌منزله کسی است که کتاب خدا را انکار کند» (پاینده، ۱۳۸۲، ۴۳۲). امیر مؤمنان علیه‌السلام در نامه به مالک احتکار را ننگ برای

جامعه اسلامی و حاکمان و والیان آن می‌خواند (دشتی، ۱۳۷۹، ۴۳۵) و مبارزه با آن را فریضه‌ای از رسول خدا (ص) می‌دانست؛ «پس از آن که احتکار را ممنوع داشتی، اگر کسی بازهم دست به احتکار کالا زد، کیفرش ده و عقوبتش کن تا سبب عبرت دیگران گردد ولی کار به اسراف نکشد» (دشتی، ۱۳۷۹، ۵۳). امروزه نوسانات اقتصادی به تحریم‌های اقتصادی باعث شده کالاهایی در سطح جامعه کمیاب شود. همین امر باعث نوعی خشونت اقتصادی در جامعه می‌شود. می‌توان احتکار، کم‌فروشی و گران‌فروشی به ویژه در زمان تحریم اقتصادی را از مصادیق خشونت اقتصادی در یک جامعه دانست. زمانی که تورم شدید، گرانی و احتکار کالا، به ویژه کالاهای اساسی و ضروری مردم تا حدی گسترش می‌یابد و در عمق جامعه رسوخ می‌کند و موجب پیدایش نگرانی، ترس و احساس ناامنی در مردم می‌شود، باعث نوعی خشونت اقتصادی می‌شود که لازم است با آن مقابله شود.

جامعه اسلامی و حاکمان و والیان آن می‌خواند (دشتی، ۱۳۷۹، ۴۳۵) و مبارزه با آن را فریضه‌ای از رسول خدا (ص) می‌دانست؛ «پس از آن که احتکار را ممنوع داشتی، اگر کسی بازهم دست به احتکار کالا زد، کیفرش ده و عقوبتش کن تا سبب عبرت دیگران گردد ولی کار به اسراف نکشد» (دشتی، ۱۳۷۹، ۵۳). امروزه نوسانات اقتصادی به تحریم‌های اقتصادی باعث شده کالاهایی در سطح جامعه کمیاب شود. همین امر باعث نوعی خشونت اقتصادی در جامعه می‌شود. می‌توان احتکار، کم‌فروشی و گران‌فروشی به ویژه در زمان تحریم اقتصادی را از مصادیق خشونت اقتصادی در یک جامعه دانست. زمانی که تورم شدید، گرانی و احتکار کالا، به ویژه کالاهای اساسی و ضروری مردم تا حدی گسترش می‌یابد و در عمق جامعه رسوخ می‌کند و موجب پیدایش نگرانی، ترس و احساس ناامنی در مردم می‌شود، باعث نوعی خشونت اقتصادی می‌شود که لازم است با آن مقابله شود.

البته در رویکرد دیگر می‌توان گفت صرف‌نظر از جرائم دسته‌بندی‌شده در صدر ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی، عنصر رفتاری متهم به ارتکاب افساد فی الارض، همان رفتار اخلاص کلان در نظام اقتصادی است که در قانون مجازات اخلاص‌گران در نظام اقتصادی کشور مصوب ۱۳۶۷ به آن‌ها تصریح شده است. همچنین برای شمول عنوان مفسد فی الارض تنها تحقق نتیجه مذکور در ماده ۲۸۶ کفایت می‌کند، چراکه قانون‌گذار پیش از این رفتارهایی که از طریق جرم اخلاص در نظام اقتصادی مشمول عنوان افساد فی الارض قرار

۳-۵. راهکارهای حقوقی

۳-۵-۱. ممانعت از اخلاص اقتصادی

هدف اصلی تحریم‌های اقتصادی اخلاص در نظم اقتصادی است. لذا لازم است بخشی از سازوکارهای مقابله با تحریم‌ها به ممانعت از اخلاص در نظم اقتصادی اختصاص یابد. هر عملی که منجر به خلل رسانیدن به یک نهاد اقتصادی شود به‌نحوی که مانع تحقق اهداف نظام اقتصادی گردد یا تحقق این اهداف را با مشکل مواجه سازد، اخلاص در نظام

می‌گرفت را در قانون مجازات اخلاک‌گران در نظام اقتصادی مورد جرم‌انگاری قرار داده و برای آن مجازات افساد فی الارض را تعیین نموده است. اکنون با تصویب ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی، دادرس دادگاه برای احراز تحقق افساد فی الارض، فارغ از رکن مادی و رفتار مجرمانه مذکور در این ماده، تنها نیازمند احراز عنصر نتیجه مذکور در انتهای ماده ۲۸۶ در پی ارتکاب جرم اخلاک کلان در نظام اقتصادی است.

با این وجود فارغ از ارکان جرم اخلاک در نظام اقتصادی در قانون مجازات اخلاک‌گران در نظام اقتصادی کشور، به نظر تطابق رفتارهای مجرمانه با ماده ۲۸۶ لازم است، چراکه قانون‌گذار در ماده ۲۸۶ در مقام توسعه و تضيیق تعاریف جرائم خاص سابق بوده است و اکنون با تصویب این قانون، برای شمول حد افساد فی الارض بر مرتکب، احراز رکن مادی و روانی مذکور در متن ماده لازم است. به دیگر عبارت، قانون‌گذار با تصویب قانون مجازات اسلامی به تبیین رفتار مجرمانه حد افساد فی الارض پرداخته و از این پس صرفاً در صورتی که رفتار مجرمانه منطبق با افعال مذکور در صدر ماده ۲۸۶ باشد و نتایج مذکور در آن پدید آید، عمل مرتکب مشمول حد افساد فی الارض خواهد شد. بنابراین دادرس دادگاه می‌بایست در مقام رسیدگی، افزون بر عناصر مادی و روانی جرم اخلاک کلان در نظام اقتصادی کشور، عناصر مادی و روانی مذکور در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی را نیز احراز کند (برهانی، ۱۳۹۴، ۲۲۱). به نظر می‌رسد رویکرد اخیر تفسیری همسو با موازین حقوقی و

مطابق با اصل قانونی بودن جرم و مجازات ارائه می‌دهد. نکته قابل ذکری که در این مبحث باید به آن اشاره کرد، آن است که قانون‌گذار با ذکر عباراتی همچون «به قصد ضربه زدن به نظام» یا «به قصد مقابله به نظام» و یا «علم به مؤثر بودن اقدام در مقابله با نظام»، این‌گونه به نظر می‌رسد که تحقق این انگیزه‌ها را برای افساد فی الارض محسوب شدن جرم اخلاک در نظام اقتصادی کشور لازم می‌داند (حبیب‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶، ۳۹). عنوان افساد فی الارض همان‌گونه که ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی هم به‌درستی بیان نموده است، صرفاً ناظر به رفتارهای فساد آوری می‌باشد که جنبه گسترده و عمومی داشته و باعث اخلاک شدید در نظم عمومی یا ورود خسارات عمده به اموال عمومی و خصوصی گردد.

۵-۳-۲. نظارت بر نظام بانکی

جرم و پولشویی از طریق سیستم‌های پولی و بانکی روی می‌دهد (رهبر، ۱۳۸۱، ۱۹۸). بر اساس مواد ۱۱ و ۱۲ دستورالعمل شورای پول و اعتبار در خصوص اشخاص حقیقی «شناسایی می‌بایست باملاحظه مدارک معتبر و با اخذ معرفی‌نامه معتبر که به امضای حداقل یک نفر از مشتریان شناخته‌شده مؤسسات مالی مربوطه رسیده باشد و نیز اخذ اطلاعات در مورد سوابق متقاضی از سایر بانک‌هایی که متقاضی با آن‌ها رابطه مستمر بانکی داشته یا دارد با استفاده از گواهی اشتغال به کار و موارد مشابه و سایر روش‌های مطمئن به تشخیص موسسه صورت پذیرد. قانون مبارزه با پولشویی (بند

اداری داخلی برای بانک‌ها و مؤسسات مالی غیربانکی، و در صورت اقتضاء سایر دستگاه‌هایی که به‌طور خاص در معرض پولشویی هستند، ایجاد خواهند کرد. این نظام بر ضرورت شناسایی مشتری، حفظ سوابق و گزارش معاملات مشکوک تأکید خواهد داشت. همچنین ماده ۱۴ کنوانسیون ملل متحد برای مبارزه با جرائم مالی نیز با عنوان «اقداماتی جهت پیشگیری از پولشویی در قسمت (۱) خود به تشکیل نظام جامع نظارتی و کنترلی داخلی برای بانک‌ها و سازمان‌های مالی غیربانکی اشاره می‌کند (زارعیان و کلانتری، ۱۳۹۶، ۶۷).

از مطالعه مقررات مرتبط نظام حقوقی داخلی و مواد مذکور از کنوانسیون یادشده، ملاحظه می‌شود که اول دستورالعمل شورای پول و اعتبار ایران هرچند پیش از تصویب آن کنوانسیون‌ها تصویب و به مرحله اجرا درآمده است، اما مقررات آن از حیث شناسایی مالک منافع، حفظ سوابق و... منطبق با مقررات کنوانسیون مذکور بوده، لیکن از سوی دیگر قانون مبارزه با پولشویی که پس از کنوانسیون‌های مورد بحث تصویب گردیده، مقررات آن‌ها را نادیده گرفته، الزام به شناسایی مشتری را مقید بر وجود قرینه‌ای بر تخلف نکرده است. ثانیاً ضوابط مقرر در بند الف ماده ۷ قانون مبارزه با پولشویی جرم‌زا بوده و راه را برای ارتکاب این جرم باز می‌گذارد؛ زیرا الزام به شناسایی مشتری را مقید بر وجود قرینه‌ای بر تخلف نکرده است، در حالی که ارتکاب جرم مورد بحث با وصف عدم وجود قرینه‌ای بر تخلف، امری دور از ذهن نبوده، عادی می‌نماید.

الف ماده ۷) حاکی از این است که، مقید کردن الزام به شناسایی مشتری به مواردی است که قرینه‌ای بر تخلف وجود دارد (بند الف ماده ۷) بدیهی است که مقید کردن الزام به شناسایی مشتری فاقد توجیه منطقی است، چرا که ممکن است افتتاح حساب (بدون احراز هویت دقیق افراد) جهت تسهیل ارتکاب جرایمی که در آینده امکان ارتکاب به آن‌ها می‌رود باشد و یا اینکه به هنگام افتتاح حساب موارد مشکوک احراز نشود. ماده ۳ دستورالعمل شورای پول و اعتبار، جهت شناسایی مشتری حقوقی توسط مؤسسات مالی و بانکی، اخذ اطلاعات راجع به موضوع فعالیت، صورت‌های مالی، اسامی و نشانی هیأت مدیره و مدیرعامل و سهامداران بیش از ۲۰ درصد در مورد شرکت‌ها و نیز مؤسسين هیئت امناء و ارکان مشابه در مورد مؤسسات غیرتجاری و نام و نشانی حسابرس یا حسابرسان را الزامی نکرده است. اما به نظر می‌رسد که صرف اخذ اطلاعات راجع به موارد مذکور کافی نبوده، می‌بایست اقدامات مؤثر و مناسبی از سوی بانک‌ها و مؤسسات مالی به منظور شناسایی عملی و دقیق مشتریان انجام شود. از جمله این اقدامات می‌توان به حصول اطمینان از فعالیت شرکت و عدم اکتفا به صرف اساسنامه و صورت‌های مالی و نشانی اشخاص، با اخذ مدارک معتبر و کافی در این زمینه اشاره کرد. بند (الف) قسمت یک ماده ۷ کنوانسیون ملل متحد برای مبارزه با جرائم سازمان‌یافته فراملی مقرر می‌دارد: «در حیطة اختیارات خود و به منظور جلوگیری و شناسایی کلیه اشکال پولشویی، یک نظام جامع نظارتی و

۵-۳-۳. نظارت بر فعالیتهای مالی

نظارت یکی از روشهای متداول کنترل فعالیتهاست (فروزنده، ۱۳۸۵، ۵۶). جرائم اقتصادی در شکل‌های مختلف در دستگاه‌های اداری وجود دارد و سازمان‌های نظارتی به رغم تمامی تلاش‌های انجام شده، قادر به مقابله و برخورد با آن نبوده‌اند و مجموعه اقداماتی که تحت عنوان نظارت و بازرسی در کشور انجام می‌گردد به لحاظ موانع و محدودیت‌ها از کفایت و کارایی لازم برخوردار نبوده و نتوانسته نقش مؤثری ایفا نماید. دستگاه‌های نظارتی درون سازمانی علیرغم این که از اشراف بیشتری بر امور سازمان خود برخوردار بوده و قبل از وقوع هرگونه جرم می‌توانند از آن جلوگیری نمایند و بنابراین نقش مؤثری در پیشگیری از جرائم اقتصادی و به‌ویژه فساد مالی و اقتصادی ایفاء نمایند، اما تا حد زیادی وابسته به دستگاه‌های اجرایی خود بوده و از استقلال لازم برخوردار نیستند. در ساختار اداری، حال حاضر تشکیلات و سازمان مستقلی برای ذی‌حسابی‌ها پیش‌بینی نگردیده است و از نظر منابع مالی و انسانی مورد نیاز برای انجام فعالیت‌های خود وابسته به دستگاه‌های اجرایی می‌باشند. «در تبصره ماده ۳۱ قانون محاسبات عمومی مصوب ۱۳۶۶ تصریح شده که ذی‌حساب باید وظایف خود را زیر نظر رئیس دستگاه اجرایی انجام دهد. این حکم قانون با انجام وظیفه نظارتی مقرر در ماده فوق مغایرت دارد زیرا منطقی نیست که به شکلی جایگاهی هم‌زیرمجموعه جایگاه دیگری باشد و هم ناظر به جایگاه بالاتر باشد لذا استقلال مقام ناظر

شدیداً تضعیف می‌شود. در تبصره ۲ ماده ۲۱ در رابطه با مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی صدور حکم ذی‌حسابی از سوی وزارت امور اقتصاد دارایی منوط به موافقت دستگاه ذی‌ربط شده است. در چنین حالتی بدیهی است که استقلال ذی‌حساب‌ها بیشتر تضعیف می‌شود. تبصره ۳۴ قانون برنامه اول توسعه و تبصره ۹۹ قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی گرچه سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی و وزارت اقتصاد و دارایی را موظف به نظارت مستمر بر اجرای عملیات دستگاه‌های اجرایی نموده است؛ لیکن صرفاً به ارائه گزارش مربوط به پیشرفت عملیات و مطابقت آن در زمینه وصول به هدف‌های تعیین‌شده در برنامه در مقاطع ۶ ماهه به دولت و دیوان محاسبات و کمیسیون‌های مجلس شورای اسلامی بسنده نموده است. درحالی که اگر هدف نظارت به‌ویژه نظارت حین اجرا باشد؛ گزارش‌های شش‌ماهه باعث از دست رفتن بسیاری از فرصت‌های اصلاح امور می‌شود و چنانچه این گزارش‌ها در جزئیات مورد توجه قرار گیرند، اقدام عملی با تأخیر بیش از ۶ ماه از تاریخ بازدید، بسیار دیر خواهد بود» (محسنی و اصلانی، ۱۳۸۲، ۲۳۴).

از طرفی لزوم ایجاد هماهنگی بین مراجع نظارتی بررسی عملکرد کلی نظام کنترل کشور نشان می‌دهد که به‌رغم وجود قوانین بالنسبه سفت و محکم و دارا بودن دستگاه‌های عریض و طویل در نظام کنترل هنوز انسجام لازم در نظام کنترل کشور مشاهده نمی‌شود. کنترل از ارکان اصلی مدیریت است و انواع مختلف آن با یکدیگر ارتباط

تنگناکنگ دارند و برای کنترل مؤثر باید رابطه منطقی بین آن‌ها برقرار کرد. تعدد سازمان‌های نظارتی و عدم تصویب قانون جهت ارتباط قانونمند و سیستمی میان سازمان‌های نظارتی باعث ایجاد فعالیت‌های موازی و ایجاد هزینه‌های زیاد و کم‌اثر گردیده است.

۵-۳-۴. مبارزه با جرایم برهم‌زننده نظم و

امنیت اقتصادی

پیش‌تر اشاره شد مهمترین هدف تحریم‌های اقتصادی برهم زدن نظم و امنیت اقتصادی است. لذا لازم است با جرایمی که بیش از همه بر نظم و امنیت اقتصادی تأثیرگذار است بیش از پیش مقابله شود. قاچاق کالا و ارز از این جمله این جرایم است. آثار و پیامدهای قاچاق کالا در ایران / کاهش تولیدات داخلی و عدم توان رقابت با تولیدات خارجی قاچاق کالا یک عنوان با بار معنایی منفی برای فعالیت‌های متنوعی است که هم‌اکنون به منزله یک واقعیت، اقتصاد و جامعه ایرانی را درگیر کرده است. این پدیده به دلایل مختلف، از جمله پایین بودن خطر فعالیت، به‌طور گسترده‌ای در اقتصاد ایران رواج پیدا کرده و آثاری ناخوشایند را به‌جای گذاشته است. ابعاد منفی قاچاق کالا را می‌توان از زوایای متفاوتی بررسی کرد؛ قاچاق کالا از بُعد سیاسی، یک نقطه منفی در کشورها تلقی می‌گردد و از بعد اجتماعی نیز باعث برهم خوردن تعادل اجتماعی و درآمدی در میان اقشار جامعه می‌شود و به‌وجودآورنده یک طبقه ثروتمند و در عین حال منفور در جامعه است. از بعد اقتصادی

نیز قاچاق کالا ضربه‌های سنگینی به اقتصاد جامعه وارد می‌کند. قاچاق کالا به شکل غیرمستقیم می‌تواند بر سرمایه‌گذاری ملی کشور تأثیر منفی داشته باشد. با ورود کالاهای قاچاق (با قیمت پایین)، تولید ملی ضربه می‌خورد و تقاضا برای محصولات تولید داخل کاهش می‌یابد و به‌دنبال خود، کاهش سودآوری و نهایتاً کاهش سرمایه‌گذاری را در بخش تولید داخلی موجب می‌گردد. کاهش سرمایه‌گذاری نیز باعث کاهش اشتغال می‌شود و نرخ بیکاری را افزایش خواهد داد. با افزایش بیکاری بر بحران‌های اجتماعی و تبعات ناشی از آن نیز افزوده خواهد شد، در نهایت می‌توان گفت با افزایش قاچاق کالا بحران‌های اجتماعی افزایش می‌یابد و در نهایت امنیت ملی به خطر می‌افتد. رواج قاچاق کالا و سرمایه‌گذاری، به‌دلیل سودآوری بسیار زیاد موجب می‌گردد که سیاست‌گذاری در امور تولیدی و اشتغال‌زا کاهش یابد؛ در نتیجه تولیدات ملی و داخلی که توان کافی برای رقابت با تولیدات مشابه خارجی ندارند، آسیب می‌بینند و در برخی مواقع نیز به زیان‌دهی، ورشکستگی و نهایتاً به تعطیلی فعالیت آن واحدهای تولیدی منجر می‌گردد. در راستای مبارزه مؤثر با قاچاق کالا و ارز اخیراً (اردیبهشت ۱۴۰۱) تغییرات و اصلاحاتی در قانون مبارزه با قاچاق ایجاد شده است. قانون مبارزه با قاچاق ارز در مورد نابسامان بودن و شفاف نبودن حوزه مبادلات ارزی، مسأله کیف پول‌ها و رمزارزها و تحولات مرتبط با آن یک قانون حداقلی است. چیزی که ما برای کنترل خروج سرمایه از کشور نیاز داریم فراتر از

این قانون است. برای رفع این کاستی‌ها نحوه مواجهه سیاست‌گذار باید تغییر کند. قانون مبارزه با قاچاق کالا و ارز یکی از بسترهای قانون‌گذاری برای کنترل جریان خروج سرمایه از کشور، مخصوصاً در شرایط تحریم، است اما باید این قانون را با توجه به پدیده‌های جدیدی مانند رمزارز بازبینی کنند.

از دیگر جرایم برهم‌زننده نظم اقتصادی پولشویی است. مفهوم پولشویی، عبارت است از مشروع جلوه دادن عواید حاصل از کار خلاف که این عمل، مطابق قانون مبارزه با پولشویی، جرم است. مجازات جرم پولشویی، ضبط عواید و منافع حاصل از جرم و جزای نقدی، به میزان یک چهارم عواید حاصل از جرم است. نحوه شکایت از این جرم، با ثبت شکواییه از طریق دفاتر خدمات الکترونیک قضایی می‌باشد (میر محمدصادقی، ۱۳۷۷، ۳۳۳). دولت جمهوری اسلامی ایران پس از الحاق به کنوانسیون پالمو، قانون مبارزه با پولشویی را در ۲ بهمن‌ماه ۱۳۸۶ تصویب و در این خصوص جرم‌انگاری کرده است. قانون مبارزه با پولشویی، مصوب بهمن ۱۳۸۶، در ماده ۲ خود، به تعریف قانونی جرم پولشویی پرداخته و در ماده ۹ خود، مجازات جرم پولشویی را پیش‌بینی نموده است. براساس این ماده، جرم پولشویی عبارت است از: (۱) تحصیل، تملک، نگهداری یا استفاده از عواید حاصل از فعالیت‌های غیرقانونی، با علم به این که به طور مستقیم یا غیرمستقیم در نتیجه ارتکاب جرم، به دست آمده باشد. (۲) تبدیل، مبادله یا انتقال عوایدی، به منظور پنهان کردن منشأ غیرقانونی آن،

با علم به این که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، ناشی از ارتکاب جرم بوده یا کمک به مرتکب به نحوی که وی، مشمول آثار و تبعات قانونی ارتکاب آن جرم نگردد. (۳) اخفا یا پنهان یا کتمان کردن ماهیت واقعی، منشا، منبع، محل، نقل و انتقال، جا به جایی یا مالکیت عوایدی که به نحو مستقیم یا غیرمستقیم، در نتیجه جرم تحصیل شده باشد. براساس ماده ۲ قانون مبارزه با پولشویی، مصوب بهمن ۱۳۸۶، پول‌شویی، ممکن است مستقیماً توسط خود مرتکبین آن صورت گیرد یا فرد دیگری، اقدام به انجام این امر، برای خلافکاران نماید. به عنوان مثال، بانک‌ها، کارگزاری‌ها یا صرافی‌ها، می‌توانند کانال و دریچه‌ای باشند که با علم و اطلاع، عواید ناشی از کار خلاف خلافکاران، به واسطه آن‌ها، مشروع جلوه داده شود. بنابراین، در مجازات این جرم، باید در نظر داشت، مرتکب، علاوه بر مجازات جرم اصلی، نظیر مجازات کلاهبرداری، مجازات قاچاق و سایر موارد، به مجازات پولشویی نیز محکوم خواهد شد. قانون پولشویی اما با نارسایی‌های متعددی روبه‌روست. پولشویی مقوله‌ای پیچیده است اما قانون مبارزه با پولشویی کاملاً مختصر و ساده به آن پرداخته است. به عنوان مثال در قانون مذکور به پولشویی الکترونیک پرداخته نشده است. همچنین قانون پولشویی ایران به کنترل پولشویی در بازار بورس اوراق بهادار و دیگر بازارهای سرمایه پرداخته است.

۶. نتیجه

نتایج بررسی‌ها نشان داد که سازوکارهای فقهی و حقوقی به عنوان راهکارهای غیرمستقیم قابل تبیین هستند. بی‌شک راهکارهای اقتصادی مانند سیاست‌های اهتمام و تشویق به تولید در صدر روش‌های تأثیرگذار برای مقابله با تحریم‌های اقتصادی هستند. اما در این مقاله تمرکز بحث بر روش‌های فقهی و حقوقی است؛ راهکارهایی که بستر اقتصاد سالم و رونق تولید و به عبارتی ایجاد اقتصاد قوی را فراهم می‌کند که توان مقابله با تحریم‌های اقتصادی را داشته و آسیب‌ها را به حداقل می‌رساند. مبارزه با فساد اقتصادی، اجرای عدالت، شایسته‌سالاری در امور و مبارزه با فساد اقتصادی و احتکار از جمله مهمترین سازوکارهای فقهی مقابله با تحریم‌های اقتصادی است. همچنین ممانعت از اخلال اقتصادی، نظارت بر فعالیت‌های اقتصادی و امور مالی و بانکی و جرایم برهم‌زننده تعادل اقتصادی از مهمترین سازوکارهای حقوقی مقابله با تحریم‌هاست که به عنوان عوامل واسطه‌ای در مبارزه با تحریم‌ها تأثیرگذار است. البته لازم است نارسایی قوانین موجود در زمینه قاچاق کالا و ارز و پولشویی رفع شود. در این صورت است می‌توان انتظار داشت قوانین در مبارزه با تحریم‌های اقتصادی کارآمد هستند.

۷. سهم نویسندگان

کلیه نویسندگان به صورت برابر در تهیه و تدوین پژوهش حاضر مشارکت داشته‌اند.

۸. تضاد منافع

در این پژوهش، تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

- آشتیانی، میرزا محمد حسن، کتاب القضاء، قم، انتشارات هجرت، ۱۳۶۲.
- آقابخشی، علی اکبر، افشاری راد، مینو، فرهنگ علوم سیاسی، چاپ اول، تهران، چاپار، ۱۳۸۳.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم، نشر آل علی (ع)، ۱۳۸۲.
- ابن منظور، محمد بن المکرم، لسان العرب، جلد سوم، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴.
- ابن منظور، محمد بن المکرم المصری، لسان العرب، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۰.
- انصاری، مرتضی، مکاسب، ترجمه و شرح محی الدین فاضل هرنندی، چاپ چهارم، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۶.
- باباپور، محمد مهدی، درآمدی بر سیاست و حکومت در نهج البلاغه، چاپ اول، قم، عصر ظهور، ۱۳۸۰.
- برهانی، محسن، «افساد فی الارض، ابهام مفهومی، مفاصد علمی (تحلیل حقوقی ماده ۲۸۶ ق.م.ا)»، فصلنامه مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، شماره دوم و سوم، ۱۳۹۴.
- بیهقی، احمد بن الحسین، السنن الکبری (باشراف مکتب البحوث والدراسات)، جلد نهم، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۹.
- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، چاپ چهارم، تهران، نشر دنیای دانش، ۱۳۸۲.
- جبعی عاملی، زین الدین بن علی بن احمد، تحریر الروضه فی شرح اللمعه، جلد سوم، تهران، انتشارات سمت و مؤسسه فرهنگی طه، ۱۳۸۷.
- حبیب‌زاده، محمدجعفر، صابر، محمود، سمعی زنوز، حسین، «مسئولیت کیفری مؤسسه‌های اعتباری در حقوق ایران»، مجله حقوقی دادگستری، دوره هشتاد و یک، شماره یکصدم، ۱۳۹۶.
- حر عاملی، محمد حسین، وسائل الشیعه، جلد هجدهم، تهران، مکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۳.
- حر عاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه، جلد هفدهم، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۲.
- حسینی، نرجس سادات، «بررسی نقش تحریم‌های اقتصادی بر امنیت ملی ایران»، مجله پدافند غیر عامل و امنیت، دوره نه، شماره سی و سوم، ۱۳۹۹.
- حسینی واسطی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، جلد پنجم، بیروت، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴.
- حکیمی، محمدرضا، الحیات، جلد اول و پنجم، چاپ اول، تهران، مکتب نشر الثقافه الاسلامیه، ۱۳۶۸.
- خمینی، سید روح الله، تحریر الوسيله، جلد دوم، چاپ سوم، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۳.
- دادگر، یدالله، «ظرفیت نظریه اقتصاد سیاسی قانون اساسی جهت انضباط بخشی مدیریت بخش

- عمومی»، مجله پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره دوم، ۱۳۹۰.
- طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، جلد هفتم و چهارم، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۷.
- دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، چاپ اول، قم، نشر مشهور، ۱۳۷۹.
- عبدالباقی، محمد فؤاد، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، قاهره، چاپ افست تهران، ۱۳۹۷.
- دلشاد تهرانی، مصطفی، سیره نبوی (منطق عملی دفتر دوم)، چاپ دوم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.
- عربی، محمد عبدالله، محاضرات عن الاقتصاد الاسلامی، الزیارات، الوثم الثقافی الثانی، ۱۹۸۳.
- ذوالمجدین، زین العابدین، فقه و تجارت، چاپ اول، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
- علیخانی، حسین، تحریم ایران شکست یک سیاست، چاپ اول، تهران، انتشارات وزارت خارجه، ۱۳۸۴.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲.
- عمید، حسن، فرهنگ عمید، چاپ دوم، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۵.
- رهبر، فرهاد، بازشناسی عارضه فساد مالی، چاپ اول، تهران، انتشارات امور خارجه، ۱۳۸۱.
- غلامی، وحیده، امین‌زاده، الهام، «رویکرد فعال در مقابله با پیامدهای تحریم‌های اقتصادی در قراردادهای تجاری»، مجله مجلس و راهبرد، شماره هفتاد و هشتم، ۱۳۹۳.
- زارعیان، حسین، کلانتری، کیومرث، «بررسی اختلاس در شبکه بانکی و ارائه راهکار برای پیشگیری و مقابله با آن»، فصلنامه مطالعات پیشگیری از جرم (علمی-ترویجی)، شماره هشتاد و چهارم، ۱۳۹۶.
- فدائی، مهدی، درخشان، مرتضی، «تحلیل اثرات کوتاه مدت و بلندمدت تحریم‌های اقتصادی بر رشد اقتصادی در ایران»، فصلنامه پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، شماره هجدهم، ۱۳۹۴.
- شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، (تصحیح صالح صبحی)، قم، هجرت، ۱۴۱۴.
- آراء، نظرات و رهنمودهای حضرت امام خمینی (ره) در زمینه مقابله با تحریم‌های اقتصادی»، مجله مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، شماره یازدهم، ۱۳۹۸.
- صدر، سید محمدباقر، اقتصادان، چاپ سوم، بیروت دارالفکر، ۱۳۸۹.
- فروزنده، لطف الله، «نظارت و کنترل در مدیریت اسلامی»، مجلس و راهبرد، شماره پنجاه و سوم، ۱۳۸۵.
- طباطبائی، محمدحسین، ولایت و زعامت (در بحثی درباره مرجعیت و روحانیت)، جلد اول، چاپ اول، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۱.

- فیض الاسلام، علی‌نقی، ترجمه و شرح نهج البلاغه، جلد پنجم، چاپ اول، تهران، نشر سپهر، ۱۳۶۵.
- قحف منذر، «مروری بر الگوهای اقتصاد اسلامی»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره بیستم، ۱۳۸۴.
- کگلی، دبلیو چارلز، آروینکف، او جین، سیاست خارجی آمریکا الگو و روند، چاپ دوم، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، ۱۳۸۴.
- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، جلد سوم، تهران، علمیه اسلامی، ۱۳۶۹.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، جلد پنجم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷.
- مالک، محمدرضا، «وظایف و مسؤولیت‌های دولت اسلامی در اقتصاد»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره دوازدهم، ۱۳۸۲.
- متقی، ابراهیم، «تأثیر تحریم‌های اقتصادی آمریکا بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، مجله علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم، شماره نهم، ۱۳۷۹.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الائمة الاطهار (ع)، جلد سی و سی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳.
- محسنی دهکلانی، محمد، ایزدی فرد، علی اکبر، بداعی، سعید، «بررسی فقهی و حقوقی رشوه در فضای مجازی»، مجله پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، سی و دوم، ۱۳۹۲.
- محسنی، عباس، اصلانی، رشید، بودجه‌ریزی در ایران (مسئولیت محاسباتی و نظارت‌های مالی و عملیاتی)، چاپ اول، تهران، انتشارات مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۲.
- محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه میزان الحکمه، چاپ دوم، قم، مؤسسه دار الحدیث، ۱۳۸۴.
- محمودی، وحید، «فساد اقتصادی و توسعه»، فصلنامه اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره یکصد و هشتاد و نهم و یکصد و نودم، ۱۳۸۲.
- مقیمی، مهدی، «مطالعه حقوقی جرم‌شناختی جرائم اقتصادی با تأکید بر راهکارهای پیشگیری ملی و فراملی»، فصلنامه پژوهش‌های دانش انتظامی، شماره دوم، ۱۳۹۶.
- منتظری، حسینعلی، دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الاسلامیة، جلد اول، قم، نشر فکر، ۱۴۰۹.
- موسوی خمینی، سید روح الله، صحیفه امام، جلد شانزدهم، چاپ چهارم، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۵.
- موسوی خمینی، سید روح الله، ولایت فقیه (حکومت اسلامی)، چاپ سوم، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۴.
- میر محمدصادقی، حسین، حقوق جزای بین‌الملل (مجموعه مقالات)، چاپ اول، تهران، نشر میزان، ۱۳۷۷.

- ناصرعلی، عبد الله، المعجم البسيط، قم، دار الفکر، ۱۳۸۷.
- نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، جلد بیست و دوم، تهران، المكتبة الاسلاميه، ۱۳۹۴.
- نجفی، منیژه، نبی‌زاده، رضا، واژه‌های کلیدی اقتصاد خرد و کلان، چاپ دوم، تهران، نشر بازرگانی، ۱۳۸۲.
- نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، جلد سیزدهم و هفدهم، بیروت، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۸.
- ولیدی، محمد صالح، حقوق کیفری اقتصادی، چاپ اول، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۶.
- هاشمی شاهرودی، محمود، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل البيت (علیهم السلام)، جلد دوم، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۲۶.
- هاؤس نور و سامونلسون، اصول علم اقتصاد، چاپ اول، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۴.

